

вкладышей мурзак-кобинской культуры хорошо адаптированных к использованию в стрелах. Последняя и была, вероятно, первой горнокрымской культурой, полностью приспособленной к использованию закрытых ландшафтов Горного Крыма. По мнению автора, это прямо указывает на периодические инфильтрации степного населения Восточной Европы в упомянутый регион, которые имели место на протяжении финального плейстоцена и раннего голоцена.

D. U. Nuzhnyi

MICROLITHIC PROJECTILE WEAPONS OF THE FINAL PALAEOLITHIC AND MESOLITHIC HUNTERS OF CRIMEAN MOUNTAIN.

During two seasons experiments with freshly killed wild boars (6 months and 3-4 years old) and domestic goat were used 83 simple and composite arrow-heads with 386 various microliths and microinsets, existed in Final Paleolithic and Mesolithic cultures of Crimean Mountain. The damage patterns, penetrative and injuring possibilities of projectile points of different constructions were compared and investigated as well as the specific of projectile impact fractures on their flint insets (microblades, geometric and backed microliths). The common high efficiency and their direct dependence from the structure of resin substances of microlithic composite arrow-heads were confirmed.

However the common low adaptation of morphology of microlithic assemblages of greater part of Crimean cultures (Epigravettian, Shpankobinien, Kukrekien and partly Shpankobinien) for weaponry assemblage connected with bow-hunting in closed mountainous terrain was concluded. Contrary to first native mountainous Murzakkoba culture their weaponry assemblages were more intended for spear/dart hunting with atlatl of open steppe landscape. From the author's point of view this conclusion is direct indication on periodical infiltration of steppe population of Eastern Europe during Final Pleistocene and Earlier Holocene in area of Crimean Mountain.

Одержано 24.03.98

ПРО АТРИБУЦІЮ ПАМ'ЯТОК СІЛЬСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ АНТИЧНИХ ДЕРЖАВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

В. М. Зубар

У статті робиться спроба розглянути призначення та інтерпретувати так звані колективні садиби, зафіксовані на хорі античних держав в різних регіонах Північного Причорномор'я.

В останні десятиліття було досягнуто значних результатів у дослідженні сільськогосподарської території античних держав Північного Причорномор'я. Однак, якщо типологія, хронологія та господарське призначення розкопаних археологічних пам'яток вивчено досить повно, то в використанні цього матеріалу для реконструкції господарсько-адміністративної системи античних держав, форм землеволодіння, виробничих відносин та інших аспектів соціально-економічного розвитку зроблено лише перші кроки. А між тим, унаслідок обмеженої кількості писемних та епіграфічних джерел з цих питань саме археологічний матеріал має вирішальне значення для здійснення широких історичних реконструкцій.

© В. М. ЗУБАР, 1999

Тому в даній статті робиться спроба атрибуції так званих колективних садиб, розкопаних на хорі Боспору, Ольвії та Херсонеса, й ставляться деякі питання, пов'язані з організацією сільських територій Боспорської держави в IV—III ст. до н. е.

1986 р. під час робіт Східно-Кримської археологічної експедиції Інституту археології РАН під керівництвом О. О. Масленникова на Азовському узбережжі Керченського півострова було досліджено комплекс залишків будівель, що отримав у науковій літературі назву Генеральське-західне. На жаль, матеріали, одержані під час розкопок цієї надзвичайно цікавої пам'ятки, поки що повністю не опубліковані. Тому для його інтерпретації можна використати лише дуже обмежені дані, що є в загальних публікаціях О. О. Масленникова.

Виходячи з сумарного опису та опублікованих планів, ця пам'ятка являла собою комплекс будівель, серед яких можна виділити центральне поселення, укріплене баштами (А) (рис. 1, а, 1), та будівлю, розташовану поряд на пагорбі (Б) (рис. 1, б, 2). Найявність двох валів навколо цих споруд дозволяє припустити, що спочатку було зведено укріплене баштами городище, яке з напільного боку додатково захищене валом. Трохи пізніше поряд з укріпленням було збудовано другу будівлю (Б). Причому, фортеця та нова будівля з напільного боку були захищені новим валом. Таким чином, поселення Генеральське-західне є комплексом споруд, який складався з фортеці, де зафіксовано перестильний та культовий двори, вівтарі, три виноробні¹, башти, рустовану стіну та багато черепиці, а також будівлі на пагорбі. У планувальному відношенні це був двір площею 560 м², оточений з трьох боків по периметру невеликими однотипними приміщеннями, а з четвертої — урвищем. У західній частині двору було відкрито велику яму, яка, з точки зору автора розкопок, була зерною та призначалася для зберігання не менш як 200 тон зерна². Пам'ятка добре збереглася. Слід також підкреслити високу якість будівель та велику кількість різних знахідок. Як і інші поселення в цьому районі, воно виникло в другій чверті IV ст. до н. е. та загинуло близько середини III ст. до н. е.³

О. О. Масленников цілком слушно зазначив, що будівля, розташована на пагорбі, за своїм планувальним рішенням близька до садиб, розкопаних в околицях Ольвії та Північно-Західному Криму. Інтерпретуючи пам'ятку в цілому, він зазначив, що Генеральське-західне можна «розглядати і як храмовий комплекс, і як дуже багату садибу, і як факторію»⁴. Однак від більш точного та однозначного визначення її дати утримався і відніс пам'ятку за формальними ознакам до типу сільськогосподарських садиб елліністичного часу, а в останній праці інтерпретував її як центр царського землеволодіння⁵.

А між тим, тотожне планувальне рішення та хронологічна близькість будівлі Б поселення Генеральське-західне і так званих колективних садиб, розкопаних в Нижньому Побужжі та Північно-Західному Криму⁶, дозволяє, якщо не остаточно вирішити питання про інтерпретацію цілої групи однотипних археологічних пам'яток Північного Причорномор'я, то запропонувати найбільш вірогідний шлях його вирішення, тісно пов'язаний з особливостями соціально-економічного розвитку Боспору епохи еллінізму.

Як відомо, поряд з поселенням Панське I (рис. 1, в, 1), яке розташоване на Тарханкутському півострові, під час розкопок під керівництвом О. М. Щеглова було відкрито колективну садибу (У-6) (рис. 1, в, 2). Ця садиба являла собою квадратну будівлю та займала площу близько 1200 м². По периметру великого двору містилися приміщення з виходами у внутрішній двір площею близько 600 м². За археологічним матеріалом садиба датується в межах останньої чверті IV — першої третини або першої половини III ст. до н. е. Отже, можна констатувати, що після включення Північно-Західного Криму до складу Херсонеської територіальної держави тут існував комплекс, що складався з неукріпленого поселення та однієї або кількох (?) колективних садиб (рис. 1, в)⁷.

Аналогічну колективну садибу було розкопано В. В. Рубаном 1973 р. поблизу неукріпленого поселення Дідова Хата I, за 28 км на північ від Ольвії (рис. 1, б, б). Археологічні дослідження виявили, що в плані будівля представляла замкнений прямокутник з великим двором у центрі площею 600 м². По периметру двору, з внутрішньої сторони, до стіни були прибудовані приміщення, які утворювали блоки. Загальна площа комплексу складала 1200 м². За археологічним

матеріалом садиба в урочищі Дідова Хата I датується останньою третиною IV — другою чвертю III ст. до н. е. Крім урочища Дідова Хата, де зафіксовано сліди ще двох аналогічних садиб, поблизу сіл Катіліно та Чертовате⁸ розвідками виявлено, вірогідно, такі ж будівлі, але, на жаль, вони поки що не розкопані.

Якщо порівняти всі ці комплекси, відомі на території Європейського Боспору, Херсонеської та Ольвійської держав, то є можливість виділити ті загальні риси, які дозволяють віднести їх до одного й того ж типу археологічних пам'яток. Незважаючи на деякі локальні особливості, для всіх садиб характерне «казармене» планування, що свідчить на користь висновку про життя тут невеликих колективів, представники яких були об'єднані не тільки єдиним місцем проживання і господарською діяльністю, а, мабуть, і релігійними уявленнями⁹. Усі колективні садиби пов'язані з одночасними не укріпленими (Північно-Західний Крим та Нижнє Побужжя) (рис. 1, б, в) або укріпленими (Генеральське-західне) (рис. 1, а) поселеннями та, певно, мали з ними спільні некрополі¹⁰. Причому цікаво, що на поселенні Генеральське-західне і укріплення (А), і садиба (Б) були захищені одним оборонним валом (рис. 1, а). І, нарешті, хронологічна близькість колективних садиб дозволяє припускати, що появу таких пам'яток в різних регіонах Північного Причорномор'я можна пояснити, коли не тотожними, то дуже схожими причинами.

Порівняльний аналіз колективних садиб Панське та Дідова Хата I дозволяє зробити висновок, що вони належали залежним групам населення, близьким за станом до ілотів¹¹. Залежність типу ілотії повинна розглядатися не як одна з форм рабства, а як форма кріпацтва — системи експлуатації, характерної для

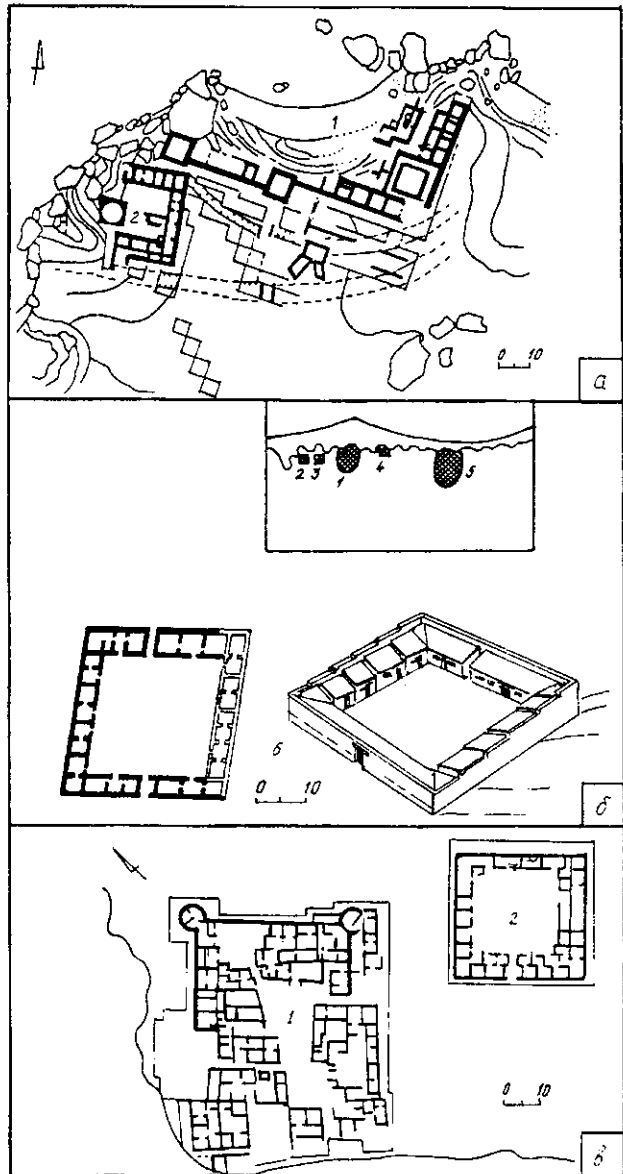

Рис. 1: а — план городища (1) та садиби (2) Генеральське-західне в Кримському Приазов'ї (за О. О. Масленниковим); б — схема розміщення археологічних пам'яток в районі урочища Дідова Хата в Нижньому Побужжі (за С. Д. Крижицьким, С. Б. Буйських, А. В. Бураковим та В. М. Отрешком): 1 — поселення Дідова Хата; 2 — садиба № 1; 3 — садиба № 2; 4 — садиба № 3; 5 — ґрунтовий некрополь; 6 — план і об'ємна реконструкція колективної садиби № 1 (за В. В. Рубаном); в — поселення (1) та городище Панське I в Північно-Західному Криму (за О. М. Щегловим).

станово-класових суспільств докапіталістичної стадії розвитку людства¹². Кріпацтво в широкому розумінні — це система експлуатації «хліборобського населення, яке веде дрібне, натуральне самостійне господарство переважно своїми знаряддями праці та частину додаткового продукту віддає власнику землі (державі або приватній особі) в залежності від якого вона знаходиться»¹³.

Слід підкреслити, що виникнення колективних садиб в Нижньому Побужжі та Північно-Західному Криму є всі підстави пов'язувати з цілеспрямованою політикою по відношенню до певних груп негрецького населення античних держав. Про це, насамперед, свідчить розташування таких садиб в безпосередній близькості від інших типів поселень¹⁴. Зараз важко сказати, в результаті завоювання чи добровільного підкорення вказані групи населення осіли на сільсько-господарських територіях північнопричорноморських держав¹⁵. Але в даному випадку немає ніяких підстав вбачати в мешканцях колективних садиб рабів класичного типу¹⁶, адже вони володіли певним майном, засобами виробництва та, імовірно, повинні були сплачувати верховному власнику землі ренту-податок у формі частини зібраного ними врожаю¹⁷. Наявність поряд з колективними садибми інших типів поселень дозволяє говорити, що саме їх мешканці здійснювали нагляд за своєчасною сплатою встановленої, вірогідно натуральної, плати за користування землею, адже залежність типу ілотиї передбачає існування певної форми контролю, який не міг здійснюватися тільки економічними методами¹⁸.

Не виключено, що поява поряд з укріпленням Генеральське-західне колективної садиби може бути пов'язана з процесом осідання якоїсь частини скіфів на землі у Східному Криму після переможного закінчення війни боспорських царів за Феодосію, в якій їм дієву підтримку надали скіфські династії¹⁹. Але до повної публікації матеріалів з розкопок цієї дуже цікавої пам'ятки про це говорити ще рано, хоча поява у Східному Криму саме у другій чверті IV ст. до н. е. значної кількості варварських поселень свідчить на користь саме такого припущення²⁰. Гадаємо, що будівництво на хорі Ольвії колективної садиби слід відносити до часу після навали військ Зопіріона, у збройній відсічі яким не останню роль відігравали також скіфи²¹.

Свого часу В. В. Рубан запропонував комплекси одно- або різнотипних археологічних пам'яток на сільській території Ольвійської держави, що розташовані в безпосередній близькості одна від одної, називати «сільськими агломераціями»²². Цей термін було прийнято дослідниками і він може вживатися не тільки стосовно сільських околиць Ольвії, але й інших районів Північного Причорномор'я, якщо, звичайно, мова йде лише про сукупність археологічних пам'яток, а не про їх історичну атрибуцію²³.

До сільських агломерацій на хорі Ольвії В. В. Рубан відніс садиби у Чертоватій балці, поселення та садиби в урочищі Дідова Хата (рис. 1, б, 1—5), а також поселення Козирка II та садиби Козирка VI²⁴. Якщо сільську агломерацію, яку зафіксовано у Чертоватій балці, можна з певною мірою вірогідності розглядати як скупчення індивідуальних садиб громадян Ольвійського полісу, то питання про дві інші більш складне. Сільські агломерації в урочищі Дідова Хата та поблизу с. Козирки розташовано доволі далеко від Ольвії і тому вони не можуть розглядатися як сільськогосподарські володіння мешканців самого полісу. Більш того, наявність у складі цих агломерацій різних типів поселенських структур дозволяє аргументовано припускати, що сільське населення цих агломерацій в соціальному плані не було однорідним.

Так, якщо неукріплене сільське поселення, що складалося з цілої низки житлово-господарських комплексів, можна розглядати як місце помешкання членів сусідських громад²⁵, що, вірогідно, сплачували форос полісу, а колективні садиби належали соціально залежним верствам населення типу ілотів, то індивідуальні садиби скоріш за все належали громадянам полісу. Виходячи з цих міркувань, сільські агломерації в урочищі Дідова Хата та Козирка в гіпотетичному плані можуть, певно, розглядатися як не зовсім виразні поки що адміністративно-територіальні райони Ольвійської держави.

В цьому відношенні дуже показово, що вся сільськогосподарська територія Афіньської держави була поділена на 139 демів, де сільські поселенські структури (коми) концентрувалися навколо більших населених пунктів, які були цент-

рами окремих адміністративних районів²⁶. Не виключено, що подібний або тожний адміністративно-територіальний поділ існував і в Ольвійській державі, яка контролювала землі в Нижньому Побужжі. Якщо це так, то до їх складу входили не тільки різні категорії поселенських структур, але й певний земельний фонд, який контролювався представниками верховного власника землі. Цілком можливо, що такі адміністративно-територіальні одиниці, де мешкали різні категорії сільського населення, які не мали ольвійського громадянства, слід розглядати як своєрідні податкові округи Ольвійської держави²⁷. Зрозуміло, що це не більш ніж гіпотеза, однак вона має повне право на існування, тим більше, що аналогічний або близький територіальний поділ припускається дослідниками й для Херсонеської держави в елліністичний період²⁸.

Говорячи про наявність якихось адміністративних районів на території Ольвійської держави, які археологічно представлені так званими сільськими агломераціями, вірогідно, слід поставити питання, як здійснювався контроль за сільськогосподарськими територіями з боку громадянської общини полісу. Ще В. В. Латишевим на основі аналізу епіграфічних пам'яток було встановлено, що в елліністичний період в Ольвії існували колегії архонтів, стратегів, Семи та Дев'яти²⁹. Причому, виходячи з чисельності стратегів, Н. Ерхардт припустив, що громадянська община Ольвії була розділена на шість філ³⁰. Як свідчить порівняльний матеріал, в античному світі колегії стратегів здійснювали не тільки функції військового командування, але й управління³¹. В Єгипті, наприклад, стратеги стояли на чолі ком³², а в Дура-Европос стратег здійснював функції вищої виконавчої влади³³. Аналогічна практика для елліністичного періоду засвідчена у Понтійському царстві та Фракії³⁴. Є підстави говорити про те, що, коли відновлення цієї магістратури на базі статуї Агасікла вірне³⁵, то й у Херсонеській державі стратеги керували землями, в тому числі, мабуть, і в Північно-Західному Криму³⁶. Тому не виключено, що в Ольвії на колегію стратегів міг бути покладений обов'язок контролю за сільськогосподарськими територіями, що освоювалися в Нижньому Побужжі.

Отже, беручи до уваги все сказане, і в першу чергу не тільки типологічну близькість колективних садиб на території Ольвійської, Херсонеської держав та Боспорського царства, але й їх органічний зв'язок з сусідніми поселенськими структурами, слід говорити про певну схожість процесів соціально-економічного розвитку, що мали місце у всіх вказаних районах в IV—III ст. до н. е. А це, в свою чергу, дозволяє ширше, ніж це робилося раніше, залучати для вивчення різних сторін життя населення тієї чи іншої північнопричорноморської античної держави порівняльний матеріал.

Наявність у Кримському Приазов'ї різних типів поселень IV—III ст. до н. е., що розташовані в безпосередній близькості одне від одного, дозволяє розглядати їх як одну або кілька сільських агломерацій, які, в свою чергу, можуть бути за раз інтерпретовані як один з адміністративних районів Боспорського царства у Східному Криму. А це змушує особливу увагу звернути на соціальну ієрархію вказаних поселенських структур, адже, розглядаючи вказаний район як одну з адміністративно-територіальних одиниць Боспорського царства, необхідно, хоча б і у здогадному плані, спробувати виділити його адміністративний центр.

Як свідчать матеріали багаторічних досліджень, в Кримському Приазов'ї в IV—III ст. до н. е. в межах однієї сільської агломерації можуть бути об'єднані, як окремо розташовані господарства-ойкоси та багаті укріплені садиби, так і укріплене поселення з колективною садибою³⁷. Якщо виходити зі стратегічно вигідного розташування, площі, наявності системи укріплень, особливостей планування, характеру археологічного матеріалу, знайденого під час розкопок³⁸, та, нарешті, розташованої поряд колективної садиби, де, вірогідно, мешкала група залежного населення типу ілотів, то зараз на роль такого центру може претендувати лише укріплене поселення Генеральське-західне.

Сьогодні більш-менш упевнено можна говорити про те, що, коли землі, розташовані довкола боспорських міст, знаходилися у володіннях громадян, то території у Східному Криму після підкорення боспорськими царями Феодосії увійшли до складу земельної власності тиранів³⁹. Адже не випадково Демосфен називає Левкона господарем боспорського хліба⁴⁰. На жаль, поки нічого певного не можна сказати про те, як відбувалося управління царськими землями. З

уривчастих даних писемних джерел відомо, що в Боспорській державі в IV ст. до н. е. існували спеціальні чиновники, як, наприклад, Сопей, який управляв великою областю та здійснював нагляд за власністю царя⁴¹, а контроль за сільською територією під час війни за Феодосію Левконом було покладено на епімететів⁴². Причому цікаво, що така практика почала складатися ще раніше, про що свідчить той факт, що Сатир I за передачу Німфея надав «у дарунок» Гілону Кепис⁴³, а фактично підпорядкував його адміністративній владі один з районів на Азіатській стороні Боспору⁴⁴. Отже, якщо виходити з цих даних та поданих вище міркувань, можна зробити висновок, що в IV—III ст. до н. е. Генеральське-західне було резиденцією одного з чиновників, на якого боспорський тиран поклав обов'язки по контролю за певними територіями та, зокрема, збирання форосу, мабуть, продукцією сільського господарства, що вносилося за користування царською землею. Не виключено, що під командуванням царського намісника тут було розташовано певний військовий контингент, який повинен був забезпечити нормальне виконання покладених на нього функцій, і в, першу чергу, надходження податків до царської казни⁴⁵. У всякому разі характер укріплень, що відкриті на городищі Генеральське-західне, не протирічить цьому.

Слід також підкреслити, що зараз, за археологічним матеріалом, немає даних, які б дозволяли навіть припускати наявність у Кримському Приазов'ї в IV—III ст. до н. е. великих рабовласницьких господарств. А колективна садиба, що розкопана в комплексі укріпленого поселення Генеральське-західне є додатковим аргументом на користь висновку тих дослідників, які вважали, що в цей час на землях боспорських царів у кількісному відношенні переважала не рабська праця, а праця інших категорій залежного населення, зокрема й близького за своїм соціальним положенням ілотам⁴⁶. Природно, остаточно питання про атрибуцію комплексу Генеральське-західне можна буде вирішити тільки після повної публікації археологічних матеріалів з розкопок. Але, якщо запропонований хід думок вірний, то попередньо Генеральське-західне може бути атрибутовано як «маленьке містечко», «форт»⁴⁷, або як «укріплення, фортеця, масток»⁴⁸, у значенні адміністративний центр на землях, що належали боспорським тиранам у IV—III ст. до н. е.⁴⁹

Царському наміснику, що знаходився тут, на певній території царських земель володіння були підпорядковані села, якими керували спеціальні епіметети з населенням, яке в тих чи інших формах вносило форос або податок-ренду в казну. Аналогічна система організації управління царськими землями, простежена на території інших елліністичних монархій, і, зокрема, в Малій Азії⁵⁰, робить цей висновок цілком імовірним. Більш того, наявність на території ольвійської хори так званих сільських агломерацій, добре вивчених археологічно, а в Північно-Західному Криму досить складної системи поселень різних типів, дозволяє з певною мірою ризику говорити, що в Північному Причорномор'ї сільську територію було організовано подібно до того, як це було в інших регіонах тогочасного античного світу. І, коли в першому випадку верховним власником землі, якому сплачувався земельний податок-рента, був боспорський цар, то у другому — відповідно громадянські общини Ольвії та Херсонеса.

Підсумовуючи, слід наголосити, що, незважаючи на всю гіпотетичність запропонованої реконструкції, типологічна схожість колективних садіб у різних районах Північного Причорномор'я дозволяє говорити не тільки про близькі принципи організації сільськогосподарських територій, але й схожі соціально-економічні процеси, що мали місце в Ольвійській, Херсонській та Боспорській державах в IV—III ст. до н. е. А це, в свою чергу, свідчить про широкі перспективи, що відкриває порівняльний аналіз поселенських структур на землях вказаних держав на тому чи іншому хронологічному етапі їх розвитку, для вивчення стародавньої історії півдня нашої країни.

Примітки

¹ *Винокуров Н. И., Масленников А. А.* Виноделие на хоре Европейского Боспора // РА.— 1993.— № 1.— С. 39—46.

² *Масленников А. А.* О типологии сельских поселений Боспора // СА.— 1989.— № 2.—

С. 74; Масленников О. О. Эволюция организации сельской территории Европейского Боспора // Археология.— 1992.— № 2.— С. 73—74.— Рис. 6.

³ Масленников А. А. Древние греки в Крымском Приазовье // ВДИ.— 1995.— № 2.— С. 89, рис. 8; Масленников А. А. Эллинская хора на краю Ойкумены.— М., 1998.— С. 50—59.

⁴ Масленников А. А. О типологии...— С. 74; Масленников А. А. Сельская территория Европейского Боспора в античную эпоху.— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— М., 1993.— С. 14.

⁵ Масленников А. А. О типологии...— С. 74; Масленников А. А. Эллинская хора...— С. 46.

⁶ Не виключено, що до цього ж типу пам'яток слід відносити садибу III — середини II ст. до н. е., розкопану у 500—550 м від Таманського толосу, де в західній частині зафіксовано п'ять розташованих в один ряд приміщень (Див.: Сорокина Н. П. Новые данные по истории архитектурного ансамбля эпохи эллинизма на Азиатском Боспоре // ПЭЭ.— Тбилиси, 1985.— С. 374—378). Однак, зважаючи на погану збереженість пам'ятки, зараз про це впевнено говорити не можна.

⁷ Щеглов А. Н. Поселения Северо-Западного Крыма в античную эпоху // КСИА.— 1970.— Вып. 124.— С. 20—22; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 80—82.— Рис. 39, 40; Sceglov A. Un etablissement rural en Crimée: Panskoje I (Fouilles de 1969—1985) // Dialogues d'histoire ancienne.— 1987.— 13.— P. 248, 249.— Fig. 20—22; Зубарь В. М. Об атрибуции коллективных усадеб раннеэллинистического времени // ВДИ.— 1998.— № 4.— С. 103—104.

⁸ Докл. див.: Рубан В. В. Комплекс памятников античного времени в урочище Дидова Хата на Бугском лимане // КСИА.— 1978.— Вып. 156.— С. 34, 35; Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 45; Рубан В. В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV—III вв. до н. э. // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 37—39, рис. 3; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 120, 121; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.— С. 56, 57, 61; Крыжицкий С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья.— К., 1993.— С. 160, 161; Зубарь В. М. Об атрибуции коллективных усадеб...— С. 104—105. До цього ж типу будівель, мабуть, слід відносити так звані садиби, розкопані на ділянках № 6 та 91 Гераклейського півострова. Однак матеріали розкопок останніх десятиліть в околицях Херсонеса залишаються ще практично неопублікованими, тому говорити про це впевнено зараз не можна.

⁹ Гилевич А. М. О культе Сабазия в Херсонесе // Древние культуры Евразии и античная цивилизация. Тез. докл.— Л., 1963.— С. 35, 36; Щеглов А. Н. Северо-Западный...— С. 80.

¹⁰ Рубан В. В. Комплекс памятников античного времени...— С. 34; Щеглов А. Н. Северо-Западный...— С. 46—49.

¹¹ Зубарь В. М. Херсонес Таврический в античную эпоху (Экономика и социальные отношения).— К., 1993.— С. 70—74; Зубарь В. М. Об атрибуции коллективных усадеб...— С. 105—111.

¹² Илюшечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая (Опыт системно-структурного анализа).— М., 1986.— С. 122, 123; Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития.— К., 1989.— С. 167—182.

¹³ Стучевский Н. А. О первичных классовых формациях и азиатском способе производства // Общее и особенное в историческом развитии стран Востока.— М., 1966.— С. 149. Пор.: Яйленко В. П. Человек в античной Ольвии (очерки социальной истории города) // Человек и общество в античном мире.— М., 1998.— С. 120.

¹⁴ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 70—74; Зубарь В. М. Об атрибуции коллективных усадеб...— С. 105—111.

¹⁵ Казаманова Л. Н. Очерки социально-экономической истории Крита в V—IV вв. до н. э.— М., 1964.— С. 20, 110, 111, 117.

¹⁶ Пор.: Poll., III, 83; Steph. Byz., s. v. Chios. Пор.: Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 119, 120.

¹⁷ Шлидт Р. В. Из истории Фессалии // Из истории античного общества.— ИГАИМК.— 1934.— Вып. 101.— С. 77, 86; Колобова К. М. Войски на Крите // ВДИ.— 1957.— № 2.— С. 26, 41, 42; Lotze D. Studien zur Rechtsstellung unfreier Landbevölkerungen in Griechenland bis zum IV Jahr. v. Chr.— Berlin, 1959.— S. 16, 32, 47; Шишова И. А. О статусе пенестов // ВДИ.— 1975.— № 3.— С. 40, 44, 45; Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 119, 120.

¹⁸ Дьяконов И. М. Рабы, илоты и крепостные ранней древности // ВДИ.— 1973.— № 4.— С. 20; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 73; Зубарь В. М. Об атрибуции коллективных усадеб...— С. 105—111.

¹⁹ Докл. див.: Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э.— М., 1985.— С. 115—124.

²⁰ Докл. див.: Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975.— С. 79; Масленников О. О. Еволюція організації...— С. 80—81; Масленников А. А. Сельская территория Европейского Боспора в античную эпоху.— С. 15, 34.

²¹ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование.— М., 1989.— С. 90—109.

²² Рубан В. В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры IV—III вв. до н. э. // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 39.

²³ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 102—103.

²⁴ Рубан В. В. Комплекс памятников античного времени...— С. 32—36; Рубан В. В. О датировке поселения Козырка II // Памятники древних культур Северного Причерноморья.— Киев, 1979.— С. 60—80; Рубан В. В. Проблемы исторического развития...— С. 39.— Рис. 2в-г.

²⁵ Lohmann H. Agriculture and Country Life in Classical Attica // Agriculture in Ancient Greece.— Stockholm, 1992.— P. 35.

²⁶ Докл. див.: Strabo, IX, 1, 21; Traill J. The political organization of Attica // Hisperia.— 1975.— Suppl. 14.— Map 2; Osborn R. Demos: The discovery of Classical Attica.— Cambridge, 1982.— P. 14—46; Osborn R. Classical Landscape with Figures. The Ancient Greek City and its Countryside.— London, 1987.— P. 63, 71—73.

²⁷ Пор.: Свенцицкая И. С. Земельные владения эллинистических полисов Малой Азии // ВДИ.— 1960.— № 3.— С. 94, 97, 99; Голубцова Е. С. Очерки социально-политической истории Малой Азии в I—III вв.; Независимая сельская община.— М., 1962.— С. 148—149.

²⁸ Сапрыкин С. Ю. Присяга граждан Херсонеса о хоре города в свете новых исследований // Проблемы истории античной гражданской общины.— М., 1982.— С. 58; Виноградов Ю. Г., Щеглов А. Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура.— М., 1990.— С. 328; Сапрыкин С. Ю. Структура земельных отношений в Понтийском царстве // Эллинизм: восток и запад.— М., 1992.— С. 106.

²⁹ Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 256—302.

³⁰ Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien.— Frankfurt am Mainz, New York, 1983.— S. 206.

³¹ Liddell H., Scott R., Jones H. A. Greek-English Lexicon.— Oxford, 1968.— S. v. strathegov.

³² Павловская А. И. Египетская хора в IV в.— М., 1979.— С. 53; Sijpesteijn P. A. New Strategus of the Herakleopolite (?) // ZPE.— 1986.— Bd. 68.— P. 297—302.

³³ Кошеленко Г. А. Городской строй полисов Западной Парфии // ВДИ.— 1960.— № 4.— С. 76; Голубцова Е. С. Формы зависимости сельского населения Малой Азии в III—I вв. до н. э. // ВДИ.— 1967.— № 3.— С. 41.

³⁴ Фол Ф. Още веднъж (и за последен път !) към вопроса за стратегията в Тракия // Terra Antiqua Balcanica.— 1985.— Vol. II.— P. 142—144; Сапрыкин С. Ю. Структура земельных отношений...— С. 90; Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство.— М., 1996.— С. 22, 235.

³⁵ Виноградов Ю. Г., Щеглов А. Н. Указ. соч.— С. 351, прим. 203.

³⁶ Зубар В. М. З історії Херсонеса Таврійського другої половини IV — початку III ст. до н. е. // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 48; Пор.: *Saprykin S. Ancient Farms and Lend-plots on the Khora of Khersonesos Taurike.*— Amsterdam, 1994.— P. 74—76.

³⁷ Масленников А. А. Древние греки ... — С. 89.

³⁸ Там же.

³⁹ Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 8; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч.— С. 140.

⁴⁰ *Det.*, XX, 31.

⁴¹ *Isocr.*, XIII, 3.

⁴² *Polien*, VI, 9, 3.

⁴³ *Aeschin*, III, 171.

⁴⁴ Кошеленко Г. А., Усачева О. М. Гілон і Кепи // Археологія.— 1992.— № 2.— С. 53.

⁴⁵ Пор.: Сапрыкин С. Ю. Структура земельных отношений...— С. 97—98; Масленников А. А. Эллинская хора...— С. 66.

⁴⁶ Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья // АГСП.— 1955.— Т. I.— С. 113—114; Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 157—159. Порів.: Виноградов Ю. Г. Письмо с горгиппийских наделов // Е. М. Алексеева. Античный город Горгиппия.— М., 1997.— С. 551—552.

⁴⁷ Пор.: *Thuc.*, VII, 4, 6. Про інші терміни, що використовувалися античними авторами для назви укріплених пунктів на території елліністичних держав, докл. див.: *Robert L. Études épigraphiques et philologiques.*— Paris, 1938.— P. 260—261.

⁴⁸ Див.: Сапрыкин С. Ю. Понтийское...— С. 223, 226. Пор.: *Xen. Anab.*, IV, 7, 2; V, 4, 31.

⁴⁹ На території Понтіїського царства трохи пізніше аналогічні функції виконували певні укріплені поселення. Докл. див.: Сапрыкин С. Ю. Понтийское...— С. 223.

⁵⁰ Максимова М. И. Античные города Юго-Восточного Причерноморья.— М.-Л., 1956.— С. 129—133; Сапрыкин С. Ю. Понтийское...— С. 227, прим. 58.

В. М. Зубарь

ОБ АТРИБУЦИИ ПАМЯТНИКОВ СЕЛЬСКОЙ ТЕРРИТОРИИ АНТИЧНЫХ ГОСУДАРСТВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье анализируются так называемые коллективные усадьбы конца IV—III вв. до н. э., археологически зафиксированные в Крымском Приазовье, Северо-Западном Крыму и в Нижнем Побужье. Делается вывод о том, что такие поселенческие структуры, очевидно, связаны с оседанием в пределах сельскохозяйственной территории античных государств Северного Причерноморья какой-то части негреческого населения. Конструктивные особенности выделенной группы памятников свидетельствуют о проживании здесь неполноправного населения (типа илотов), эксплуатация которого осуществлялась методами внеэкономического принуждения под контролем жителей близлежащих поселений. Эти поселения на основании аналогий могут быть, вероятно, интерпретированы в качестве центров административных районов хоры античных государств. Наличие однотипных памятников в трех основных регионах распространения античной цивилизации в Северном Причерноморье позволяет заключить, что в раннеэллинистический период на территории Боспорского, Херсонесского и Ольвийского государств жило близкое по своему социальному статусу население. Причем, типологическое сходство коллективных усадеб в различных районах Северного Причерноморья с известной долей уверенности позволяет говорить не только о близких принципах организации сельскохозяйственных территорий, но и сходных социально-экономических процессах, которые имели место в указанных государствах в IV—III вв. до н. э.

ON IDENTIFICATION OF SITES AT THE RURAL TERRITORIES OF ANTIQUE STATES ON THE NORTHERN BLACK SEA COASTLAND

The paper presents author's analysis of collective farmsteads archaeologically investigated on the Sea of Azov Crimean Coastland, Northwestern Crimea, and Low Bog, and attributed to the period between the end of the fourth century BC and the third century BC. Using comparative analysis, the author concludes that such settlement structures are likely related to the settling of some part of the non-Greek population within the agricultural territories of the antique states of the Northern Black Sea Coastland. The structural peculiarities of identified group of sites attest to the fact that the territory was inhabited by the deprived population (like Helots); the population was exploited by the methods of non-economic compulsion under the control of inhabitants of nearest settlements. By analogy, these settlements are likely to be interpreted as the centers of administrative regions of the chorus of antique states. The occurrence of sites of the same type in three main regions of Antique civilization in the Northern Black Sea Coastland opens up possibility to make the following conclusion. In the early Hellenistic period, the territories of the Bosphorian, Chersonesus and Olbian states were inhabited by the homogeneous (in the terms of its social status) population. Moreover, the typological similarity of collective farmsteads in different regions of the Northern Black Sea Coastland allows us to say, with a large extent of certainty, about similar principles of arrangement at the agricultural territories as well as similar social and economic processes that had been in progress for the fourth and third centuries BC in the above mentioned states.

Одержано 28.04.97

ПРО КУЛЬТУРНУ ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ПОХОВАНЬ КОРЧУВАТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Л. Є. Скиба

Статтю присвячено ідентифікації матеріалів Корчуватівського могильника, зроблено спробу нової інтерпретації поховальних комплексів цієї пам'ятки.

Для вивчення поховального обряду особливе значення мають пам'ятки, на яких досліджено велику площу, виявлено значну кількість поховань. Матеріали лише таких могильників дають змогу виокремити деталі поховального обряду, прослідкувати розвиток різних його елементів у часі, точніше визначити хронологічні межі існування пам'ятки, тобто повніше дослідити як сам поховальний обряд даної культури, так і культуру в цілому.

Серед старожитностей зарубинецької культури Середньої Наддніпрянщини обмаль могильників, на яких досліджено значну кількість поховань, тому кожна така пам'ятка привертає до себе увагу. У першу чергу — це Корчуватівський могильник. Корчуватівський могильник знаходився на одному з відрогів корінного берега Дніпра, який з півночі та півдня обмежений ярами. На схід від могильника високий берег круто обривається в долину Дніпра. Могильник розташовувався на рівній ділянці плато. Перші матеріали з Корчуватівського могильника надійшли в 1937 р., коли на південній околиці Києва розширювався кар'єр цегляного заводу. Цими роботами за 1937—1940 рр. було зруйновано приблизно